

ХАРЧУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ РОМЕНЩИНИ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується харчування селян Роменщини на початку 30-х років ХХ століття. Автор звертає увагу на побутування нових рецептів приготування їжі та вживання сурогатних страв роменчанами під час голодомору 1932–1933 років.

Ключові слова: голод, сурогатні страви, харчі, вариво, традиційне харчування.

Період кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. був надзвичайно складний для українського селянства. Політика радянської влади була спрямована на реформування українського села. Здійснюючи колективізацію насильницькими методами радянська влада мала на меті зруйнувати українське село з його звичаями й традиціями. Але найбільш болючим було те, що на початку 30-х років більшовицькою владою впроваджено в життя план рукотворного голоду. “Це був відвертий геноцид щодо українського селянства – акція, за жорстокістю і розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства”¹. Однією із складових традиційної культури є харчування. Саме в період голодомору воно зазнало кардинальних змін.

Проблема харчування українського селянства Роменщини на початку 30-х років ХХ ст. не досліджена. Але слід зазначити, що в останні десятиліття дана тема стає предметом наукового дослідження як у діаспорній, так і у вітчизняній науці. З існуючих праць цієї тематики важливою є праця Ю.В. Авраменка, який у збірнику “Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення” уклав словник сурогатних страв, що споживалися населенням цього краю в роки голодомору². Лідія Артюх у статті “Народне харчування, їжа, кухонне начиння”, досліджуючи традиційну народну кухню українців зазначає, що під час голодомору 1933 р. були порушені всі харчові заборони і обмеження³. Проте, здебільшого, її дослідження стосуються традиційного суспільства, період голодомору вона згадує лише побіжно. У статті “Харчування та заміники їжі українського селянства на початку 30-х років ХХ століття” Олеся Стасюк досліджує вживання селянами сурогатних страв в 1932–1933 роках в різних областях України. Але в даній праці відсутні відомості про харчування роменчан⁴. Ганна Капустян у статті “Голод і селянська ментальність”, досліджуючи різні регіони України, вказує на втрату в селян відчуття смаку, які в ті часи їли все без розбору, додаючи до харчування різні не харчові інгредієнти⁵. У праці “Їдло 33-го. Словник голодомору”, яку упорядкував Олекса Різників, детально описуються всі страви, які вживали українці під час страшного голоду 1932–1933 років. Крім того, автор іноді проводить по декілька варіантів назв однієї і тієї ж страви в різних регіонах України⁶. Також цікавою є ілюстрована праця “Україна 1933: Кулінарна книга” Миколи Бондаренка, в якій описуються сурогати рослинного походження, якими харчувалося населення України під час голоду⁷. Не зважаючи на ряд праць, які проливають світло на проблему харчування селянства початку 30-х р. ХХ ст., дана тема залишається недостатньо дослідженою. Більш детального вивчення потребує ситуація в окремих регіонах України, зокрема на Роменщині, оскільки в існуючих працях відомостей про цей край не знаходимо. На початку 1930-х рр. в краї відбулися значні зміни в харчуванні селянства, що вплинуло на всі сторони життя роменчан.

Дана робота базується на зібраних автором спогадах очевидців, які пережили голодомор і самі харчувалися цими стравами, а також архівних джерел. Загальну картину доповнюють спогади очевидців, які збирали пошукові загони Роменських шкіл і впорядкувала Роменська міська рада⁸.

Однією з причин голодомору 1932–1933 рр, які призвели в подальшому до деформації харчування роменців, були непосильні хлібозаготівлі, які лишали селянина без продуктів харчування. Вже на III Всеукраїнській конференції КП(б)У, що відбулася 6–9 липня 1932 р., обговорювалося питання хлібоздачі. Косіор зазначав, що в деяких регіонах відчувається

серйозна нестача продовольства, плани хлібозаготівлі дуже високі і нереальні для виконання. Скрипник прямо заявив, що у селян вже все забрали. Проте Молотов назвав спроби пояснити провали завищеними планами “антибільшовицькими” і закликав до виконання поставлених завдань не очікуючи на жодні поступки⁹.

Таким чином, рішення конференції, не зважаючи на скрутне становище селянства, згодом відобразилися в планах хлібозаготівлі. Вже в серпні 1932 р. було оголошено про перший план хлібозаготівлі і сільськогосподарських продуктів. З цим завданням більшість населення впоралася, але вже у жовтні було доведено до відома селянин про додатковий план здачі. Він становив 50 відсотків від основної норми¹⁰. Про це свідчать і респонденти: “Як розказував мені батько, що в нашому селі Ярмолинці на кожен двір був накладений дуже великий податок, але начальству й того було мало, бо коли хто й виконував той податок, тоді тому одразу накидали ще один”¹¹.

Селяни побачивши, що плани постійно піднімають, а харчів майже не залишається до нового врожаю, почали приховувати продукти. Хто ховав зерно пшениці, пшона, кукурудзи, ячменю, квасолі під піччю¹², а хтось закопував вночі десь за ліском, щоб ніхто не бачив. “Мій дід заховав у своєму дворі мішок проса, а ще сім мішків гречки заховав він у клуні сусідки Науменко Ганни, яка вже була в колгоспі. Він думав, що в неї шукать не будуть, і заховав у стожок отави. Та прийшла бригада і до нашої сусідки-колгоспниці. Обшукали всю клуню та нічого не знайшли. Отава гарно зляглася. То вони й не проштирхали”¹³. Про те, що селяни намагалися приховати частину зерна від активістів, щоб врятувати свою сім’ю від голодної смерті, свідчать і статті районної газети. Так “куркуля” Семеннік К., за те що заховав у соломі зерно і не здав державі, засуджено на 10 років з конфіскацією майна і виселенням за межі України. Інші “куркульки” Гайда У., за переховування хліба засуджена на 6 років з конфіскацією, а Корж М. за те, що заховала під піччю 4 ц. зерна – на 4 роки і накладено штраф 300 крб.¹⁴.

Селяни, які десь приховали продукти чи зерно від “буксирів”, мали можливість вижити, хто нічого не мав – “мерли, як мухи”¹⁵. За свідченнями очевидців, щоб якимось прохарчуватися, в цей час починають розводити зайців і голубів. Звідси пішло й прислів’я: “Зайці в норі, голуби вгору”. Їх активісти спіймати не могли¹⁶. Проте людей, що розводили голубів і зайців, було не багато. Основна маса населення виживала хто як міг.

Люди намагалися допомагати один одному, щоб разом подолати голод. “Рідні, у кого, щось було з продуктів, старалися ділитись” – згадує Макаренко М.Г.¹⁷. Опитані розповідають, що в місті жилося трішки легше ніж в селі, тому рідні з міста допомагали родичам селянам. “Батько поїхав до тестя і він дав сала і пшона. І ми їли те пшоно і попухли. Я розказую людям, а вони не вірять. Ото з’їли того пшона утром, і ввечері пшоно, і на другий день теже пшоно. Так їли, що аж од того пшона жога стала пекти і гірко в роті”¹⁸. Інший респондент також розповідає про допомогу сусідів: “Меншого братика і сестричку люди жаліли. Пригощали то соняшниковим насінням, то сухою скибочкою гарбуза або хліба”¹⁹. Допомогали також у переховуванні харчів. Так, селяни які були в колгоспах чи “активах”, щоб врятувати від голоду своїх односельців, переховували їх продукти чи зерно²⁰.

Люди ходили по наймах з надією щось заробити, на допомогу з колгоспу було мало сподівань. Про це розповідають майже всі опитані. Оплатою праці слугували здебільшого продукти харчування²¹. “Старша сестра зранку до ночі працювала в чужих селах, щоб хоч якимось допомогти сім’ї: то миску борошна принесе, то два–три десятки картоплин”²².

До колгоспу роменчани вступали неохоче. Але доведеним до відчаю селянам нічого не залишалось, як іти в колгосп, адже там давали хоч якимось вариво. “В колгосп люди йшли ради тієї баланди, що там дадуть. Ну, все одно нащот харчів важко було”²³. Страв, які готувалися в колгоспній їдальні, людські шлунки не витримували. Про це свідчить один з респондентів: “Ну, нагодують в колгоспі таким варивом, а люди й до поля не доходили, бо треба бігом бігти було облігчиться. Ото в кущах облігчився після такої їжі, а тоді до роботи”²⁴. Прохарчуватися баландою, яку готували на колгоспній кухні було проблематично, адже її важко було назвати їжею і вона не мала ніякої харчової цінності. Тому колгоспники намагалися щось вкрати, щоб прогодувати себе і сім’ю. За свідченнями респондентів: “Ланкові після прибирання поля з буряком могли собі заховати в халяви чобіт кормові буряки. А вже дома з цього можна було приготувати і узвар, і в “млинці” терли, або просто кришили та заливали водою і варили таку

страву²⁵. Як розповідають респонденти в колгоспах згодом почали видавати невелику кількість продуктів. “Колгоспникам давали гречану муку і хліб з неї. З цієї муки можна було щось зробити. Та, правда, й видачі ці відбувалися вже в кінці 1933 року”²⁶. А до цього давали пів-літра якоїсь рідини на одну працюючу людину²⁷.

Інші роменці, які не вступили в колгоспи, взагалі були покинуті напризволяще. Їм не було на кого надіятися, тому шляхи до виживання кожен шукав самостійно. Єдина мета основної маси селян в цей час була – “Де найти їжі. Шо його з’сти”²⁸.

Першою на порятунок голодуючим прийшла природа. Роменчани їли все, хоч якоюсь мірою їстівне, що можна було знайти в навколишньому середовищі. “Їли листки, коріння, калачики, робили млинці з бур’яну. Все, що не гірке те й їли, бо ходили пухлі”²⁹. Молоденька кропива ставала чи ненайпершою і основною їжею. Люди потягнулися до лісу і збирали все, що було їстівне. На полях та луках рвали конюшину, люцерну, лободу, бурячну гичку. Така ж ситуація була і по всій території України. “Щавель, лопуцьки, лобода та інші трави йшли до юшки”³⁰. Респонденти розповідають, що їли “кользове листя як поросло, кользу ламали, стебло там таке як палець. Чистили те стебло і їли, воно таке добре. Івашкові головки, ото шо клевер цвіте ото і їх їли”³¹. Харчувалися також молодими пагонами рослин, кленовою кашкою. З листя і зерен липи, конюшини пекли млинці, сковорідку змащували воском³².

За спогадами В.А. Сеника люди, в основному, харчувалися травою і листям. “Рвали квіти конюшини, обривали листя липи, сушили його і пекли лип’яники”³³. Дослідники голодомору 1932–1933 рр. зазначають, що липовий цвіт та листя справді рятували людей від смерті. Ще задовго до жнив липи вже були обчухрані, а молоду парость вирубали. Все пішло в їжу³⁴.

Опитані респонденти розповідають, що харчувалися роменчани здебільшого різними рослинами, їжі тваринного походження майже не вживали. Зважаючи на таку ситуацію серед селян побутували частівки, які складали бродячі бандуристи:

Коли Ленін умирав,
Сталіну приказував,
Щоб ти хліба не давав,
Сала не показував³⁵.

В ужитку селян Роменщини в цей період склалися нові рецепти сурогатних страв. Молоде листя клену, липи, буряка чи кропиви сушили в печі, добре перетирали і готували на воді паляниці³⁶. З сушеної конюшини пекли хліб³⁷. Весною з розтертих бруньок липи пекли коржики, які називали “щоденники”³⁸. Листя з липи добавляли до полови та картоплі і пекли маторжаники³⁹. Також “пекли млинці з лісового моху, дубового листя, збирали качани з ремези в озерах, у лісі жолуді”⁴⁰. У різних регіонах України також зустрічалися випадки коли млинці пекли з тертого осердя качанів, робили берестову муку, яка була дуже жорстка і не придатна для їжі⁴¹. За відсутності зерна та муки українські селяни вигадували різні сурогатні страви, які могли замінити хліб. Так, зустрічаються випадки вживання дертяників, полов’яників, хроняників, лопушаників⁴².

Кропиву та листя буряка їли вареними у воді. Якщо у кого була картоплина додавали і картоплю, то це взагалі була “смакота” яку їли не кожного дня, бо картоплі теж не було. “Сушили кукурудзяні стебла, товкли в ступі, змішували, як борошно і варили страву”⁴³.

Респонденти згадують, якщо вдавалося десь роздобути зерна чи муки, то їх використовували дуже економно, щоб вистачило на довше. Так “до муки добавляли гичку і всякі бур’яни, і варили затірку”⁴⁴. Ця страва була досить поширена серед селян Роменщини. Її також готували на колгоспній кухні і годували нею працюючих. Часто муку замінювали іншими сумішами, такими як полова, гречана дерка. Іноді навіть додавали жолуді⁴⁵ або тирсу⁴⁶.

Ще однією поширеною серед мешканців Роменщини стравою були липники. Ці коржики з листя липи їли в кожному селі району. Хоча рецепт приготування в різних селах дещо відрізнявся. Одні люди їх готували з листя липи⁴⁷, інші з її цвіту⁴⁸, або ж з листя й зерен липи⁴⁹.

В ті часи серед селян Роменщини поширеною була дума місцевого бандуриста Єгора Мовчана. Особливо роменчанам до вподоби був один з уривків, який влучно описував тогочасну ситуацію:

Ну вже в тридцять другім році,
 Як його діждали,
 Знайшли люди дуже гарну,
 Страву з гарбузами,
 Качанами, гарбузами перезимували,
 Тридцять третього весни все-таки діждали...⁵⁰

Влада знала про катастрофічну ситуацію на селі проте нічого не робила, щоб врятувати селян від голодної смерті. Про це писав, зокрема, член ЦКК ВКП(б) В. Фейгін до Г. Орджонікідзе: “Люди голодають, харчуються сурогатами, обезсилюють...”⁵¹ Політика влади призвела до того, що селяни Роменщини змушені були шукати різні замітники їжі, адже майже всі продукти харчування були вилучені. Рятуючись від голодної смерті населення докладало чимало зусиль щоб приготувати хоч якусь їжу для себе та родини. Коли саме почали вживати сурогати встановити досить складно. Опитані респонденти чіткої відповіді не дають. “Помню що літом 32-го ми вже збирали калачики, ну голоду великого ще не було. Мати пекла “млинці” з калачиків із якимись висівками”⁵². “З буряку робили квас і вживали його в їжу. А також до цього квасу додавали листя чи коріння, лободу або кульбабу, подорожник, кропиву і з цього варили суп чи борщ, і без хліба хльобали це вариво”⁵³.

Багато нових “страв” готувались за допомогою подрібнювання та перемелювання. Але активісти при обшуках також вилучали ступи, щоб селяни не товкли зерна⁵⁴. Так, Я.Ф. Парафійник розповідає, що в Ромнах можна було купити чи обмінати жорна. “В нас забрали активісти жорна і було дуже важко. А в нашої тітки осталися, вона їх приховала. То хоч якесь спасіння було од голоду. Намелеш кукурузи чи жолудів і можна шось спекти. До муки такої домішували лободу чи якийсь бур’ян або і без нього пекли хліб чи млинці”⁵⁵. Для подрібнювання ще використовували і ступи, які, як уже згадувалося, також вилучали активісти. Тому люди намагалися якось приховати їх, а якщо вже їх знищили активісти, то позичали в родичів чи сусідів. Особливо вони були необхідні взимку і ранньою весною, коли ще не було зелені для харчування. В той час відносно цього і прислів’я побутувало: “В ступах так товчуть, що і в Москві чуть”⁵⁶.

Одним із засобів порятунку від голодної смерті було рибальство та збиральництво. Проте зважаючи на географічне розміщення Роменщини та природні умови, які не вирізняють дану місцевість великими водоймами, ловля риби не могла прохарчувати людей. Крім того, ставки також охоронялися. Лише мешканці сіл, які розташовувалися на берегах річок або неподалік від них, часто виживали саме завдяки рибі та риб’ячому жиріві, який слугував заміником олії та смальцю. “На риб’ячому жиріві смажили картоплю, листя буряка або іншу траву чи листя. Через це в селі стояв страшенний сморід”⁵⁷. Ще один респондент розповів, про порятунок завдяки рибальству: “Наша хата стояла над річкою. Ми вижили завдяки тому, що батько кожного дня ходив рибалити. Іноді йому вдавалося принести додому кілька рибин і це було для нас свято”⁵⁸. Ловити рибу треба було обережно, щоб ніхто з активістів не бачив, бо могли відібрати.

В пошуках їжі люди сходилися до водойм де можна було виловити не тільки рибу, а й різні молюски, які водилися в навколишніх ставках. “Ходили в сусідню Андріївку до великого ставка, навколо якого диміли вогники, а люди, наче мурахи бродили по воді, витягуючи з неї молюски. Їх кидали в гарячу воду. Стулки молюсків розкривалися, всередині було м’ясо, що нагадувало білок курячого яйця. Кругом ставка лежали гори ракушок. Мабуть, сам Бог зглянувся над людьми, бо тих молюсків у ставку була тьма-тьмуща”⁵⁹.

Стосовно збиральництва, то воно на початку 30-х років ХХ ст. було також трансформоване. Йдеться про те, що поряд із традиційними ягодами, грибами та лікарськими рослинами, які збирали роменчани в лісах та на галявинах, тепер збиралася вся зелень і бур’яни. Більше того, всі вони вживалися в їжу, як в сирому, так і у вареному вигляді. З них готували найрізноманітніші страви, які до цього часу не були характерні для традиційного харчування роменців. Крім того, змінилася і сама функція збиральництва в народній кулінарії. Якщо в попередні роки воно виконувало допоміжну функцію в харчуванні, то в даний період мало основне значення для більшості селян Роменщини. Саме завдяки рослинам, які можна було

знайти в природі, основна маса селян виживала в ці складні роки⁶⁰. “Ми вижили тому, що збирали в лісі гриби, ягоди, різні трави, бур'яни”⁶¹. Звичайно, збирання грибів допомагало прохарчуватися якийсь час, але не могло бути цілковитою панацеєю від голоду.

Щодо полювання, то розраховувати на нього як на ефективний засіб порятунку не доводилося, оскільки воно було заборонено. Якщо й полював хто, то тільки вночі на свій страх і ризик.

За свідченнями очевидців голод посилювався навесні 1933 року. “Весна видалася ранньою. Все росло, буяло, поля були засіяні. Недалеко від нас були посіяні цукрові буряки, а навпроти нашого двору через дорогу – просо. Коли воно підросло, його почали проривати. Це робили, в основному, діти. Тут же, під вербою, варили затірку з білої муки, але це тривало не довго, через декілька днів усіх розигнали”⁶².

Коли почало наливатись жито голодні селяни прокрадалися на поля і зрізали колоски, наражаючись на смертельну небезпеку. “Якось ми з хлопцями, – розповів В.А. Сенік – залізли скраю в жито, що росло над шляхом. Нарвали колосків і витирали зерно в подолі сорочки, не почувши, як під'їхав на лінійці⁶³ до нас Литовка Кирило Свиридонович, голова колгоспу. Сказав, що так робити не можна, але не лаяв і не бив”⁶⁴. Проте слід зазначити, що подібне ставлення було не до всіх. Адже з 7 серпня 1932 року діяв сумнозвісний закон, який в народі прозвали законом про “п'ять колосків”. За спогадами Володимира Андрійовича, його сусіда Павла Столярового убив наглядч за полями за те, що він зірвав десяток колосків⁶⁵.

Багато респондентів розповідають, що вони вижили під час голодомору саме завдяки тому, що у них була корова. “Мати розказувала, що в селі у кого осталася корова, ті сім'ї вижили. Часто їй не було чим годувати, особливо зимою. Ну, вона годувальниця всіх спасала”⁶⁶. До молока додавали подрібнений бур'ян, полову чи мелене зерно. І таку страву вживали в їжу⁶⁷.

Весною та влітку, як свідчать старожили, харчувалися зеленню, завдяки чому якимось виживали⁶⁸. А з настанням зими 1933 р., почався лютий і жахливий голод. Роменчанам нічого не залишалося, як рятуватися від смерті будь якими засобами. Дослідники народного харчування українців зазначають, що в цей період голод знищив всі харчові заборони⁶⁹. На Роменщині, як і в інших місцевостях України⁷⁰, щоб вижити, мешканці почали їсти котів, собак та іншу дрібну живність: мишей, ховрахів, кротів, щурів, їжаків, жаб, птахів, збирали різні личинки, розкопували черв'яків та хробаків⁷¹. Очевидці розповідають, що в селах майже не було ні котів, ні собак, та й мишей не було. Ночами ходили на скотомогильник “виривати коней, телят, що за день з ферми привезли”⁷². “Люди ходили пухлі, не впізнавали один одного. Їли котів, собак, дохлу конину і різне падло”⁷³. “Видирали з гнізд галок і варили з них суп, а то і так їли. На болоті ловили жаб, варили і їли”⁷⁴.

В їжу споживалося й те, що, зазвичай, не було їстівним. Їли шкури тварин⁷⁵. Мололи на борошно кістки, підошви з взуття, шкіряні паски, кирзові чоботи і варили з них суп⁷⁶. Готували їжу не тільки з листя дерев, а й з кори⁷⁷. Щось подібне до їжі готували виварюючи клей з дерев. Вживання в їжу таких сурогатів спостерігалося і в деяких інших місцевостях України⁷⁸.

Цими замінниками їжі доводилося харчуватися селянам Роменщини, щоб вижити. Такі “страви” погіршували самопочуття людей, викликали захворювання на різні кишкові хвороби, призводили до смерті. Але іншого шляху порятунку не було.

Але найстрашнішим було те, що доведені до психічних розладів роменці іноді вдавалися до канібалізму, жертвами якого найчастіше ставали діти⁷⁹.

Життя дітей в тих умовах було надзвичайно складним. Відсутність їжі, харчування різними сурогатами призводило до тяжких шлунково-кишкових захворювань та різних інфекцій. Крім того, кожного дня вони ставали свідками страшних мук та смертей своїх рідних та знайомих. А це завдавало непоправної шкоди їхній психіці. Постійний голод і безперервні пошуки їжі, яку в них відібрала влада, такими були будні роменських дітей. Про це також народ складав частівки:

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Ходять діти по дорозі,
Просять хліба, просять сала,
Бо совєцка власть забрала⁸⁰.

Траплялися випадки коли батьки не маючи чим погодувати дітей виганяли їх з дому⁸¹. Багато дітей приходило до дитбудинків, або ж їх туди віддавали батьки, щоб урятувати від голодної смерті.

Дитбудинки також не могли забезпечити харчуванням всіх дітей. Адже кількість голодуючих дітей постійно збільшувалася, а фінансування залишалося незмінним. А взимку 1932 року Роменський дитячий будинок взагалі не отримував хлібної пайки та інших продуктів⁸².

У школах також було відсутнє харчування. Їли те, хто чим розжився, або те, що дали батьки. “Хто витягав з кишені зерно, хто – якийсь фрукт чи овоч, а дехто навіть кусень хліба чи сухар. Були хлопці, які крали щось поїсти, щоб не вмерти з голоду, але за таке могли й скалічити. Я бачив як побили одного чоловіка, який украв півбуханки хліба”⁸³.

Багато дітей в цей час взагалі не ходили до школи. Щоб допомогти врятувати родину вони “з дванадцяти років ходили працювати в сусіднє село за маленький окраєць хліба, який віддавали в сім’ю”⁸⁴.

Як розповідають респонденти, щоб урятуватись від голоду, всі селяни працювали, навіть малеча допомагала. “Я мала була і то у мене була своя робота, нарвать калачиків, листя бур’яну, а в старших – листя чи цвіту липи. Ми ще й на зіму заготовляли, щоб було з чого млинці пекти. А скільки ж того листя треба нарвать на зіму, воно ж посохне і перетирається на порох”⁸⁵.

Діти самі намагалися прохарчуватися тим що давала природа. Їли яблука, груші, рвали агрус, шовковицю, бузину⁸⁶. Вони збирали різну зелень на галявинах. Підтвердженням цього є свідчення старожилів: “Ми з братом ходили на луг по конюшину. Йти було дуже боляче, бо з наших ніг капала вода. Квіти конюшини ми їли прямо з комахами. Потім наривали повну торбинку квіточок і несли додому, мама їх сушила в печі, розтирала, змішувала з гречаною лускою і пекла паляничку. Як ми чекали на шматочок тієї палянички!”⁸⁷.

Крім того, діти дуже рано йшли в колгоспи, щоб отримувати собі харчові пайки, бо вони видавалися тільки працюючим. Один з респондентів розповів: “...я тільки 6 класів кончив і пішов на ферму пасти свиней, там було багато таких як я. Всі ради їжі йшли, там давали варену квасолю, утром і вечором”⁸⁸.

Як зазначалося вище, дорослі і діти, які працювали в колгоспі, часто харчувалися померлими на фермі тваринами. Якщо дорослий організм витримував таку їжу, то діти помирили майже одразу після вживання такої їжі. “Зо мною робив хлопчик, він дуже голодав. Він пішов наївся дохлого поросяти і зразу вмер”⁸⁹. Якщо якась тварина пропадала у колгоспі її також використовували в їжу. З неї варили страву, а тоді роздавали працюючим. Всі знали, що тварина пропавшою, але їли, бо іншого виходу не було. Тоді говорили: “Хоч так помреш, як з’їси. Хоч помреш з голоду, як не з’їси”⁹⁰. Один з респондентів описав жахливу картину: “Коли кобила пропаде з неї варили їсти робочим, а ми бігом за ножа і собі м’яса взять. Одрізаємо кусок, а там черви такі здоровезні. Нічого, все одно їли. Струсиш того черв’яка і їси, або і з черв’яком. І їли, і травилися, і вмирили”⁹¹.

На фермі можна було вкрасти і овочі призначені для тварин. “Буряка, що для поросят був призначений, обскребеш і можна їсти. Картоплю свиням варили, можна було тихенько вкрасти за пазуху. Ну, так щоб ніхто не бачив, бо такого дадуть, що страх, точно більше не захочеш. Ну, тихенько вкрадеш трохи додому картошки”⁹².

Ситуація в містах, зокрема в Ромнах, була дещо кращою. Люди, які працювали на підприємствах, отримували пайку хлібом, або іноді грошима, тому могли так-сяк прохарчуватися. “Наш батько працював на залізниці, розповідав, що мимо нас йшли вагони із зерном, картоплею, буряками. Та не можна було нічого взяти, бо тут і зразу тобі кінець буде. Ну, батько якось уночі умудрявся щось достать і принести додому. Та й пайку там давали. Щоб урятувати дітей, він ховав свій пайок і приносив додому”⁹³. Високооплачуваною на Роменщині була праця збиральників трупів. Вони отримували 100 грамів хліба за кожного мерця⁹⁴.

Крім того, в містах було введено карткову систему, за якою можна було отримати харчі. Правда, партійна номенклатура отримувала значно більше продуктів ніж прості люди. Хоч у державних магазинах хліб коштував копійки, але видавали його лише по картках тим, хто працював на якомусь виробництві: найбільше – по 600 грамів на день, а непрацюючим членам

родини – по 100–200 грамів. Про інші продукти роменчани не могли і мріяти⁹⁵. Картки отримували не всі, тому намагалися їх десь роздобути⁹⁶.

У містах продукти можна було купити і на базарі. Але слід зазначити, що ціни там були дуже високі. Тому мало хто з простих роменців і селян району міг собі дозволити щось придбати. Так, 1,5 кілограмовий буханець хліба коштував 60 радянських крб., а середня заробітна плата кваліфікованого робітника на найпотужнішому міському підприємстві становила близько 75 крб., а на інших заводах і фабриках і того менше⁹⁷. Звичайно, що в простих селян не було таких коштів, щоб купити собі продукти. Торгували на базарі і м'ясом. Як зазначають респонденти сирого не продавали, а торгували смаженим, тушкованим і вареним. Могли підсунути котячого, собачого, а то й людського⁹⁸. Продавали там також і людську ковбасу. “Були такі ахвиристи, що різали людей і начиняли ковбасу та продавали. Міліція оципила базар і зловила цих шахраїв. А батькові нашому вручили цю ковбасу, бо він недалеко проходив. Поки це тих людей в тюрму загнали і розибралися з усім, а батько на базарі з ковбасою стоїть і жарища така страшенна. Ну йому нічого, бо його тільки подержать її попросили”⁹⁹.

Ще одним місцем придбання продуктів був магазин “Торгсін”. В Ромнах також був відкритий такий магазин. В ньому в обмін на коштовності, золото, срібло можна було отримати шматок хліба або інших продуктів¹⁰⁰. З усього району селяни і міщани зносили сюди коштовності, щоб обміняти їх на харчі. Слід зазначити, що за золоті, срібні та інші коштовні речі в цьому магазині люди отримували дуже мізерну платню. Селяни в основному обмінювали коштовності на продукти, рідко хто брав гроші¹⁰¹. А якщо і отримували гроші, то їх також витрачали на придбання їжі.

Здавна в українській традиційній культурі склався звичай частувати гостей. Українці відомі як гостинний народ. Їх оселя завжди була відкрита для кожного продовжнього, гостя або жебрака. Як зазначає Л. Артюх : “хто б не заходив гостювати чужий або свій, його ведуть до столу, де все готово”¹⁰². Звичайно, в умовах голоду ні про яке частування гостей і не йшлося, адже самим нічого було їсти. Така ситуація надзвичайно болюче відбивалася на духовному самопочутті селянина-хлібороба у якого на столі, за звичаєм, мав обов'язково лежати кусень хліба і пучка солі. Намагаючись хоч якось компенсувати їх відсутність роменчани пошановували гостей тим, що було. Так респондент розповідає: “Хоч й самим їсти нічого було, все ж коли прийшли дядькові діти мати старалась якось пригостити. Нарвала калачиків, та й дає їм, а в самої аж сльози на очах”¹⁰³. Коли ж вже зовсім нічим було пригостити господарі з боєм говорили: “У нас й самим нічого їсти”¹⁰⁴. Слід зазначити, що постів також ніхто з роменців не дотримувався. В переважній більшості селянських сімей їжа була одноманітною навіть на великі церковні свята. За відсутності продуктів, зрозуміло, що селяни не готували і традиційних обрядових страв.

Отже, відсутність продуктів харчування на початку 30-х р. ХХ ст. призвела до суттєвої деформації традиційної етнокультури Роменщини в той період. Була повністю перервана традиція пригостання гостей і рідних, адже в умовах голодомору господарям не було і самим чим харчуватися. Трансформувалися і самі звичаї харчування роменчан, тепер вже ніхто не додержувався постів і церковних свят, їжа під час яких дуже відрізнялася. Змінилося і саме повсякденне харчування селян. Збиральництво стало основним засобом для порятунку голодуючих роменців. Саме те, що дала природа в першу чергу споживалося в їжу, при цьому асортимент вживаних рослин значно розширився. Мешканці Роменщини харчувалися різними ягодами, травами, бур'янами, грибами, їстівними і не їстівними. Вживали в їжу різні сурогати, забирали харчі від худоби, їли тварин, які завжди входили до харчових заборон українського традиційного харчування. Їли також те, що зовсім вважається не їстівним – шкіру та перемелені кістки тварин. З кирзових та шкіряних чобіт, шкіряних пасків готували вариво, яким також намагалися прохарчувалися. Людей які пережили цю страшну трагедію і донині не покидає відчуття голоду. Зважаючи на схожі кліматичні умови та природну фауну та флору території України, на Роменщині харчувалися такими ж продуктами, як і в інших регіонах України, оскільки основний раціон селян становили рослини. Звичайно, певні відмінності спостерігалися в способах приготування сурогатних страв та їх локальних назвах. З'ясування цих відмінностей може бути предметом окремого дослідження.

- ¹ 33-й: голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. В. Маняк, Л. Коваленко. – К., 1991. – С. 17.
- ² Аврааменко Ю. Словник сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору 1933 / Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – С. 435–437.
- ³ Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння // Українці: Історико-етнографічна монографія. – Опішне, – 1999. – Кн. 2. – С. 132.
- ⁴ Стасюк О. Харчування та замітники їжі українського селянства на поч. 30-х років ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск. 21. – К., 2006. – С. 97–102.
- ⁵ Капустян Г. Голод і селянська ментальність / Голод-геноцид 1933 в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 лист., 1988 р. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 188.
- ⁶ Різників О. Їдло 33-го. Словник голодомору. – Одеса, 2003. – 164 с.
- ⁷ Бондаренко М. Україна 1933: Кулінарна книга. – Нью Джерсі, 2003. – 37 с.
- ⁸ Голодна правда устами очевидців. З історії голодомору 1932 1933 р у місті Ромни і Роменському районі / Упоряд. Виконавчий комітет Роменської міської ради. – Суми, 2008. – 88 с.
- ⁹ Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 2007. – С. 263.
- ¹⁰ Правобережний Ф. 8 000 000, 1933 – рік на Україні. – Вінніпег, 1951. – С. 54.
- ¹¹ Зап. автором 2006 р. від Тихенка В.Д., 1936 р. н. в с. Ярмолинці Роменського р-ну Сумської обл., нині проживає в селищі Видне Червоногвардійського р-ну АР Крим.
- ¹² Зап. автором 2006 р. від Захаренко Я.І., 1918 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ¹³ Зап. автором 2006 р. від Тихенка В.Д.
- ¹⁴ Шкідники хлібозаготівель одержали по заслугі // Радянське життя. – 1932. – 4 лютого. – С. 1.
- ¹⁵ Зап. автором 2006 р. від Макаренко М.Г., 1917 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Є.С., 1926 р. н. в с. Заруддя Роменського р-ну Сумської обл.
- ¹⁹ Голодна правда устами очевидців. – С. 7.
- ²⁰ А. Чий хліб він поховав? // Радянське життя. – 1932. – 4 лютого. – С. 1.
- ²¹ Зап. автором 2010 р. від Пікулівської М.Т., 1922 р. н. в с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл.
- ²² Голодна правда устами очевидців. – С. 7.
- ²³ Зап. автором 2010 р. від Мусієнка Ф.М., 1920 р. н. в с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл.
- ²⁴ Зап. автором 2010 р від Федька І.О., 1921 р. н. в с. Гаї Роменського р-ну Сумської обл.
- ²⁵ Зап. автором 2006 р. від Парафійник Я.Ф., 1918 р. н., в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Державний Архів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. Р-7711. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 2 зв.
- ²⁸ Зап. автором 2010 р. від Мусієнка Ф.М.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 509.
- ³¹ Зап. автором від Федько А.Л., 1928 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ³² Зап. автором 2009 р. від Корна І.Я., 1925 р. н., в с. Хоминці Роменського р-ну Сумської обл.
- ³³ Зап. автором 2009 р. від Сенік В.А. в с. Андріяшівці Роменського р-ну Сумської обл.
- ³⁴ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 511.
- ³⁵ ДАСО. – Ф. П-133. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20.

- ³⁶ Зап. автором 2010 р. від Ніженець Г.П., 1936 р. н. в с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл.
- ³⁷ Голодна правда устами очевидців. – С. 24.
- ³⁸ Там само. – С. 70.
- ³⁹ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 509.
- ⁴⁰ Зап. автором 2006 р. від Ковган М.П. 1916 р. н., в с. Ведмеже Роменського р-ну Сумської обл.
- ⁴¹ Різників О. Вказ. праця. – С. 28.
- ⁴² Там само. – С. 41.
- ⁴³ Там само. – С. 30.
- ⁴⁴ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Є.С.
- ⁴⁵ Зап. автором 2010 р. від Молодець М.Р., 1925 р. н. в с. Великий Хутір Роменського р-ну Сумської обл.
- ⁴⁶ Голодна правда устами очевидців. – С. 54.
- ⁴⁷ Голодна правда устами очевидців. – С. 10; зап. автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ⁴⁸ Зап. автором 2006 р. від Захаренко Я.І.
- ⁴⁹ Зап. автором 2009 р. від Корна І.Я.
- ⁵⁰ Зап. автором 2010 р. від Федька І.О.
- ⁵¹ Гончаров О. Вмирили діти з голоду // Сумщина. – 1993. – 21 липня. – С. 3.
- ⁵² Зап. автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ⁵³ ДАСО. – Ф. Р-7711. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 84. – Арк. 2.
- ⁵⁵ Зап. автором 2006 р. від Парафійник Я.Ф.
- ⁵⁶ ДАСО. – Ф. Р-7711. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 2.
- ⁵⁷ Там само. – С. 7, 10.
- ⁵⁸ Там само. – С. 10.
- ⁵⁹ Там само. – С. 36.
- ⁶⁰ Зап. автором 2006 р. від Парафійник Я.Ф.; зап. автором 2006 р. від Захаренко Я.І.; зап. автором 2010 р. від Мусієнко Ф.М.
- ⁶¹ Голодна правда устами очевидців. – С. 9.
- ⁶² Зап. автором 2009 р. від Сенник В.А.
- ⁶³ Лінійка – тут чотириколісний кінний віз для перевезення пасажирів. На таких в ті часи їздило сільське начальство.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Зап. автором 2010 р. від Федько А.Л.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Зап. автором 2006 р. від Захаренко Я.І.
- ⁶⁹ Артюх Л. Вказ. праця. – С. 132.
- ⁷⁰ Конквест Р. Вказ. праця. – С. 275.
- ⁷¹ Голодна правда устами очевидців. – С. 70.
- ⁷² Зап. автором 2006 р. від Ковган М.П.; зап. автором 2009 р. від Сенник В.А.
- ⁷³ Голодна правда устами очевидців. – С. 13.
- ⁷⁴ ДАСО. – ФР-7711. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 1.

- ⁷⁵ Голодна правда устами очевидців. – С. 13.
- ⁷⁶ Там само. – С. 47.
- ⁷⁷ Там само. – С. 11.
- ⁷⁸ Стасюк О. Назв. праця. – С. 100.
- ⁷⁹ Зап. автором 2010 р. від Пикулівської М.Т., 1922 р. н. в с. Вовківці Роменського р-ну, Сумської обл.
- ⁸⁰ Зап. автором 2010 р від Федька І.О.
- ⁸¹ Голодна правда устами очевидців. – С. 11.
- ⁸² Голодомор на Сумщині 1932–1933. – 1 вид. / Державний архів Сумської області / Упоряд. Л.А. Покидченко. – Суми, 2006. – 356 с.
- ⁸³ Голодна правда устами очевидців. – С. 71.
- ⁸⁴ Там само. – С. 16.
- ⁸⁵ Зап. автором 2010 р. від Федько А.Л.
- ⁸⁶ ДАСО. – Ф. Р-7711. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1.
- ⁸⁷ Зап. автором 2009 р. від Остапець О.І., 1930 р. н. в с. Бацмани Роменського р-ну Сумської обл.
- ⁸⁸ Зап. автором 2010 р. від Мусієнка Ф.М.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ Зап. автором 2010 р від Федька І.О.
- ⁹¹ Зап. автором 2010 р. від Мусієнка Ф.М.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Зап. автором 2009 р. від Цера К., 1924 р. н. в м. Ромни Сумської обл.
- ⁹⁴ Голодна правда устами очевидців. – С. 13.
- ⁹⁵ Голодна правда устами очевидців. – С. 70.
- ⁹⁶ Там само. – С. 70.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Зап. автором 2010 р. від Федька І.О.
- ⁹⁹ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Є.С.
- ¹⁰⁰ Демченко М. Народна трагедія на Роменщині // Комуністичним шляхом. – 1990. – 17 липня.
- ¹⁰¹ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Є.С.
- ¹⁰² Артюх Л. Назв. праця. – С. 159.
- ¹⁰³ Зап. автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ¹⁰⁴ Зап. автором 2009 р. від Остапець О.І.

В статье исследуется питание крестьян Роменщины в начале 30-х годов XX века. Автор обращает внимание на существование новых рецептов приготовления пищи и употребление суррогатных продуктов населением края во время голода 1932–1933 гг.

Ключевые слова: голод, суррогатная пища, продукты, варевы, традиционная пища.

The paper studies the peasants food in Romny region in 1930-ies. The author draws attention to the existence of new cooking recipes and use by people the surrogate dishes during the famine of 1932–1933.

Key words: famine, surrogate dishes, food, canned vegetables, traditional food.